

WILBERT DEKKER | JAN DIRK WASSENAAR (RED.)

Met het oog
op Europa
Kerk-zijn
over grenzen

SKAN **DALON**
KONINKRIJK DER NEDERLANDEN

Inhoud

Dankwoord.....	7
Inleiding	9
Wilbert Dekker, Jan Dirk Wassenaar	
Europa, een christelijk continent?	13
Wilbert Dekker	
‘Europa ligt binnen in u.’ – O. Noordmans over Europa	31
Jan Dirk Wassenaar	
Kan de ziel van Europa het lichaam overleven?	47
Willem Maarten Dekker	
Europa, een weerbarstig continent.....	65
Yosé Höhne-Sparborth	
Oorlog en vrede in Europa	83
Pieter Vos	
De geschiedenis van de Wereldraad van Kerken	101
Karin van den Broeke	
De ontwikkeling van de oecumene in Europa.....	119
Karel Blei	
De actualisering van de Charta Oecumenica	137
Lea Schlenker	
‘Steek over en kom ons te hulp!’ – De Protestantse Kerk en Europa....	157
René de Reuver	
De Gemeinschaft Evangelischer Kirchen in Europa	173
Leo Koffeman	
Een scheppingsicoon als spiegel voor kerk-zijn over grenzen.	191
Katja Tolstoj	
Een pleidooi voor herwaardering van het Apostolicum	209
Marcel Sarot	
Epiloog.....	225
Personalia.....	229

Deze uitgave is opgedragen aan ds. Klaas van der Kamp. Aan de oecumene in Europa heeft hij een belangrijke bijdrage geleverd vanuit zijn functies bij de Protestantse Kerk in Nederland, de Raad van Kerken en de Council of European Churches. In september 2026 is hij met emeritaat gegaan.

Inleiding

DR. WILBERT DEKKER, DR. JAN DIRK WASSENAAR

In 1993 kreeg Europa door het Schengenverdrag open grenzen: vrij verkeer van kapitaal, goederen, diensten en personen. Lange tijd betekende dit veel vrijheid voor Europeanen. Het was dan ook een vreemde gewaarwording dat Duitsland in september 2024 weer grenscontroles invoerde. De open binnengrenzen waren niet meer vanzelfsprekend. Dat had alles te maken met de ervaren druk op de buitengrenzen van Europa door immigranten. Vanwege de strenge grenscontroles aan de buitengrenzen van de EU spreken sommigen wel van een 'Fort Europa'.

In een wereld waarin grenzen kennelijk zo belangrijk zijn, heeft de kerk een unieke plek, omdat het evangelie niet aan nationale grenzen gebonden is, maar bestemd is voor de einden der aarde, voor ieder volk en elke taal. Deze beweging van de Geest van God transformeert landen en culturen en neemt in elke tijd en op iedere plaats een eigen gestalte aan. Daardoor krijgt het evangelie overal op aarde een eigen kleur en klank. Toch is het belangrijk om naast deze diepe doorwerking telkens het gemeenschappelijke en grensoverstijgende van kerk, theologie en geloofspraktijk voor het voetlicht te brengen. In deze bundel verkennen we de vraag wat dat gemeenschappelijke in de Europese context inhoudt. Wat betekent het om als kerk(en) in het Nederlandse taalgebied de grens over te gaan en voluit oog voor Europa te krijgen? We mogen toch wel minimaal verwachten dat we niet alleen de ander, en niet alleen de geloofsinhoud, maar ook onszelf opnieuw leren verstaan. Aan die reflectie willen de auteurs van de twaalf artikelen in deze bundel bijdragen.

In het eerste artikel probeert Wilbert Dekker de vraag te beantwoorden of en zo ja hoe Europa te typeren is als een christelijk continent. Hij neemt daarbij primair een historische insteek. In de vorige eeuw hebben andere Nederlandse theologen over dezelfde vraag nagedacht, meer

vanuit een theologische invalshoek. In de tweede bijdrage bespreekt Jan Dirk Wassenaar de visie van dr. O. Noordmans, in de derde Willem Maarten Dekker die van dr. K.H. Miskotte. Wassenaar komt daarbij tot een andere interpretatie van Noordmans' positie dan Karel Blei eerder deed. Dekker vergelijkt het gedachtengoed van Miskotte met dat van twee hedendaagse denkers, Rémi Brague en Franco Berardi. Hij doet dat onder de prikkelende titel 'Kan de ziel van Europa het lichaam overleven?' Wie denkt bij die vraag niet aan de klassieker *Der Untergang des Abendlandes* (1918 en 1922) van Oswald Spengler? Het is wel duidelijk: niet alleen kan de vraag gesteld worden of Europa als een christelijk continent te typeren is, maar ook of er wel een toekomst voor Europa is.

Aan het slot van zijn artikel betoogt Wilbert Dekker dat de christelijke identiteit van Europa bij uitstek in zelfkritisch vermogen te vinden is. Of daarvan altijd sprake is geweest, moet betwijfeld worden. Dat wordt duidelijk uit de vierde bijdrage, van de hand van Yosé Höhne-Sparborth. Zij duidt Europa als 'een weerbarstig continent' aan. Op basis van haar vele persoonlijke ervaringen in binnen- en buitenland betoogt zij dat Europa en Nederland niet altijd borg gestaan hebben voor mensenrechten. Dat is in het recente verleden vooral ten tijde van oorlogen en andere grootschalige conflicten gebleken. Ondertussen woedt er weer een oorlog op ons continent, sinds de inval van Rusland in Oekraïne in 2022. Dat is de context van het vijfde artikel. Daarin bespreekt Pieter Vos de thematiek 'rechtvaardige oorlog' versus 'rechtvaardige vrede'.

De volgende artikelen gaan over de oecumenische ontwikkelingen op het kerkelijke erf – wereldwijd, in Europa en in Nederland. In de zesde bijdrage vertelt Karin van den Broeke, die sinds 2013 bij het werk van de Wereldraad van Kerken betrokken is, over de totstandkoming van die organisatie en over de geschiedenis ervan. Dat doet ze aan de hand van de thema's van de elf tot nu toe gehouden assemblees. Zo wordt duidelijk dat de kerk in Europa zichzelf alleen kan verstaan in het licht van de wereldwijde kerk. Het zevende artikel, van Karel Blei – hij was ook jarenlang actief in de Wereldraad – schetst de ontwikkeling van de oecumene in Europa zelf. Bijzondere aandacht besteedt hij aan de verhouding tussen het Westen en het Oosten, die door de oorlog in Oekraïne een nieuwe dynamiek gekregen heeft. Tevens bespreekt hij de oprichting en de geschiedenis van de Conference of European Churches. Een belangrijk document uit de boezem van die organisatie is de *Charta Oecumenica*, die in 2001 in samenwerking met de Council of the Bishops' Conferences of Europe werd gepresenteerd. In 2025 kwam een geactualiseerde versie daarvan uit. In de achtste bijdrage schrijft Lea Schlenker, die namens de

Conference of European Churches medevoorzitter van het herzieningsproces was, over de beide versies. De *Revised Charta Oecumenica* komt ook ter sprake in het negende, door René de Reuver geschreven artikel. De voormalige scriba van de Protestantse Kerk in Nederland laat weten dat Klaas van der Kamp de *Revised Charta* tijdens de vergadering van de generale synode in april 2025 heeft gepresenteerd. Verder gaat De Reuver in op het synodale beleid inzake Europa in die kerk, zowel vóór als na de vereniging van de drie Samen op Weg-kerken in 2004. Naast de Conference of European Churches moet de Gemeinschaft Evangelischer Kirchen in Europa genoemd worden. In de tiende bijdrage brengt Leo Koffeman, die aan verschillende bijeenkomsten daarvan heeft deelgenomen, de geschiedenis van dat verband van kerken in kaart. Hij richt zijn blik vooral op de kansen voor Europees protestants kerkrecht.

Tot voor kort kregen de kerken in het Oosten van Europa in de kerkgeschiedenis niet veel aandacht. Wilbert Dekker schrijft over 'een oudere benadering als die van bijvoorbeeld Otto J. de Jong (...), waar de oosters-orthodoxe kerken weinig meer dan een voetnoot krijgen bij de beschrijving van de kerkgeschiedenis vanuit het gezichtspunt van de kerk in West-Europa.' Inmiddels is dat aan het veranderen. Het elfde artikel, van Katja Tolstoj, ondersteunt die ontwikkeling. Zij biedt een perspectief op kerk-zijn over grenzen vanuit de oosters-orthodoxe traditie. Ze wil Europa theologisch verstaan als ruimte van onderlinge afhankelijkheid, waar kerken worden uitgedaagd opnieuw te leren waarnemen wat leven mogelijk maakt wanneer menselijke zekerheden breken. Over 'zekerheden' gesproken... er is sprake van een gemeenschappelijke geloofszekerheid van het Westen en het Oosten in de Geloofsbelijdenis van Nicea-Constantinopel. Die basis is er dus. In de twaalfde bijdrage voert Marcel Sarot een pleidooi voor gebruik van het Apostolicum, een westerse belijdenis, ook in het Oosten. Naar zijn mening moeten de inhoudelijke bezwaren van oosterse zijde niet als onoverkomelijk gekwalificeerd worden.

Ten slotte brengen wij in een epiloog de diverse gezichtspunten samen en maken we de balans op. Wij hopen dat deze twaalf artikelen inderdaad bijdragen aan het zelfverstaan van de kerken in Europa. En wij hopen dat in een tijd waarin grenzen weer belangrijk worden, de kerk de moed zal hebben steeds opnieuw grensganger te zijn.

Europa, een christelijk continent?¹

Proeve van een antwoord tussen typering en apologie

DR. WILBERT DEKKER

In zijn boek *Grand Hotel Europa* laat Ilja Leonard Pfeijffer een van zijn personages zeggen: 'Je zou de geschiedenis van Europa kunnen beschrijven als een geschiedenis van terugverlangen naar de geschiedenis.'² Met een variatie daarop zou je kunnen stellen dat de geschiedenis van het christelijke Europa beschreven kan worden als een geschiedenis van terugverlangen naar de christelijke geschiedenis. Niet iedereen zal in onze dagen dat 'terugverlangen' delen. Onder de vlag van het christelijke Europa is er veel gebeurd wat we nu problematisch vinden: een alliantie van de kerk met de machthebbers, gedwongen bekeringen, kruistochten en kolonialisme dat hand in hand ging met slavernij. Dus als we Europa willen typeren als een christelijk continent, en de vormende kracht van het christendom op de Europese cultuur willen erkennen, dan moeten we tegelijkertijd bereid zijn om de moeite onder ogen te zien die velen met de – op z'n minst: gemengde – erfenis van het christendom hebben.³

-
- 1 Ik dank Guido de Graaff, Rein den Hertog en Geert Meijering voor hun waardevolle opmerkingen bij een eerdere versie van dit artikel. De inhoud blijft geheel voor mijn rekening.
 - 2 Ilja Leonard Pfeijffer, *Grand Hotel Europa. Roman*. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers 2018, 65.
 - 3 In het Engels wordt onderscheid gemaakt tussen 'Christianity' en 'Christendom', waarbij de eerste term verwijst naar de geloofsinhoud en de tweede naar de vorm van de doorwerking van 'Christianity' in Europa na de bekering van Constantijn, tot de Reformatie of daarna. Ik gebruik de Nederlandse term 'christendom' in de betekenis van de beide Engelse termen.

In dit artikel probeer ik de vraag te beantwoorden of en zo ja hoe Europa te typeren is als een christelijk continent. Ik neem daarbij primair een historische insteek. Ik begin bij de vraag wanneer en onder welke omstandigheden het christendom naar Europa kwam en laat zien dat het christendom Europa binnenkomt als dringend appel aan de machthebbers. Ik schets vervolgens in vogelvlucht de beweging van het christendom in Europa in de eerste twee millennia van onze jaartelling. Om daarin enige structuur en evenwichtigheid aan te brengen, verdeel ik deze tweeduizend jaar in vier perioden van elk vijfhonderd jaar. Dit zal uiteraard een zeer kunstmatige indeling blijken te zijn. Niettemin is deze grove indeling behulpzaam om de diepgaande invloed van het christendom in Europa in het korte bestek van dit artikel te kunnen beschrijven. We zullen daarbij zien dat deze doorwerking van het christendom zeker niet vrij is van misstanden, maar dat het christendom in zijn Europese gestalte ook het vermogen tot zelfkritiek aan de dag legt. Aan het slot van mijn bijdrage zal ik met behulp van enkele belangrijke denkers betogen dat de christelijke identiteit van Europa bij uitstek in dit zelfkritische vermogen te vinden is.

Oorsprongsmythen van Europa en de komst van het christendom

Volgens de Griekse mythen ligt de oorsprong van Europa in het Oosten, in het rijk van de zeevarende Feniciërs in de Levant, de oostelijke oever van de Middellandse Zee.⁴ De oude verhalen zijn niet eenduidig, maar het lijkt te beginnen met Agenor, de koning van Tyrus, die een bevallige dochter had, die de naam 'Europa' had. Eens speelde zij op het strand en werd vandaar ontvoerd door Zeus in de gedaante van een stier, die zijn oog op haar had laten vallen. Hij bracht haar naar Kreta. Haar broers Cilix en Cadmus gingen haar zoeken, en werden de stichters van respectievelijk Cilicië op de zuidkust van het huidige Turkije, en Thebe, een belangrijke stad op het Griekse vasteland, terwijl haar broer (of toch vader?) Phoenix de stamvader en naamgever van de Feniciërs heet te zijn. Via Cadmus werd de naam van zijn zus, Europa, overgedragen op het Griekse vasteland, de westkust van de Egeïsche Zee. Hij wordt door Herodotus (483-424 v. Chr.) genoemd als degene die het alfabet aan de Grie-

4 Zie voor deze par. Simon Hornblower, Antony Sprawforth and Esther Eidinow (ed.), *The Oxford Classical Dictionary*. Oxford: University Press 2012⁴, lemma's 'Aganor', 'Cadmus', 'Europa', 'Europe'. In *Metamorphosen*, 3.1-309, vertelt Ovidius, die een tijdgenoot van Lucas was, het verhaal van Cadmus in het Latijn.

Personalia

DR. KAREL (K.) BLEI is emerituspredikant. Van 1987 tot 1997 was hij secretaris-generaal van de Nederlandse Hervormde Kerk, van 1989 tot 1998 lid van het Central Committee van de Wereldraad van Kerken.

DS. KARIN (K.) VAN DEN BROEKE is als predikant verbonden aan de Protestantse Gemeente te Oost-Souburg. Van 2013 tot 2018 was ze preses van de generale synode van de Protestantse Kerk in Nederland. In 2016 trad ze toe tot het Executive Committee van de Wereldraad van Kerken.

DR. WILBERT (W.L.) DEKKER is als predikant verbonden aan de Protestantse Gemeente te Kampen. Daarnaast is hij supervisor in opleiding.

DR. WILLEM MAARTEN (W.M.) DEKKER is als predikant verbonden aan de Protestantse Gemeente te Amersfoort en als geassocieerd onderzoeker aan de Protestantse Theologische Universiteit.

ZR. YOSÉ (Y.) HÖHNE-SPARBORTH werd geboren in een gezin dat als vluchteling uit de DDR tot in Nederland raakte. 1964 werd zij kloosterling. Vanaf 1996 voor traumawerk en Bijbelstudie uitgenodigd naar Latijns-Amerika, 2002 gezonden naar Irak en steeds teruggevraagd: waarnemend hoe Iraaks volk een burgeroorlog weet te vermijden.

PROF. DR. LEO (L.J.) KOFFEMAN is emerituspredikant en emeritushoogleraar kerkrecht en oecumene van de Protestantse Theologische Universiteit. Hij is als buitengewoon hoogleraar verbonden aan de theologische faculteiten van de universiteiten van Stellenbosch en Pretoria (Zuid-Afrika).

DR. RENÉ (R.) DE REUVER is predikant. Hij is als gastdocent en geassocieerd onderzoeker verbonden aan de Protestantse Theologische Universiteit. Van 2016 tot 2025 was hij scriba van de Protestantse Kerk in Nederland.

PROF. DR. MARCEL (M.) SAROT is als hoogleraar fundamentele theologie verbonden aan de School of Theology van Tilburg University.

LEA (L.) SCHLENKER is programmamanager Global Lutheran Theology bij de Lutheran World Federation. Ze is al jaren betrokken bij de oecumenische dialoog, de laatste tijd in het bijzonder in relatie tot de *Charta Oecumenica*.

PROF. DR. KATJA (E.V.) TOLSTOJ is als hoogleraar theologie en religie in post-trauma samenlevingen verbonden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

PROF. DR. PIETER (P.H.) VOS is als hoogleraar ethiek en geestelijke verzorging bij de krijgsmacht verbonden aan de Protestantse Theologische Universiteit.

DR. JAN DIRK (J.D.TH.) WASSENAAR is als predikant verbonden aan de Protestantse Gemeente te Hellendoorn en als geassocieerd onderzoeker aan de Protestantse Theologische Universiteit.